

Könyvszemle

SIPOS JÚLIA GONDOZÁSÁBAN

HUNYADY GYÖRGY: RENDSZERATTITÚDOK A VÁLTOZÓ KÖZGONDOLKODÁSBAN Rendszerigazolók és rendszerkritikusok

A most nyolcvanéves Hunyady György új könyvvel jelentkezett. Pályájának ebben a szakaszában a hozzá hasonló tudós inkább a tanulmányait rendezi sajtó alá, új összefüggéseket keresve közöttük. Hunyady György viszont monográfiát adott ki. Persze ebben a kötetben is benne vannak azok a fölismerések, amelyeket korábban már megfogalmazott. Mégsem gyűjteményes kötet, a szerző új vizekre hajózott. A *Rendszerattitűdök*ben bemutatatta az elméleti háttérét, és empirikusan alátámasztotta azt, ami kezdettől izgatta: a szociálpszichológia közvetítő szerepét egyén és társadalom között. Ez a könyv „a mai szociálpszichológia egy stratégiai jelentőségű kutatási problémáját feszegeti..., amikor felteszi a kérdést, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a társadalom átfogó, őket is felölelő makrorendszeréhez” (11.).

A *Rendszerattitűdök* három gondolati körre bomlik. Az elméleti háttér megismertetésére, a rendszerattitűdök empirikus vizsgálatára; valamint a „változó közgondolkodás” bemutatására. A könyv szerkezete tükrözi ezt, bár nem egyértelműen. Egy-egy fejezet (az első és az utolsó) jut a rendszerigazolásnak, illetve a közgondolkodásnak; míg a további fejezetek (II–V.) az alaposan részletezett, aprólékosan kidolgozott és színes ábrákkal is illusztrált attitűdvizsgálatoknak. Az olvasó óvakodva veszi kézbe a monumentális kötetet: elszoktunk már az olyan munkáktól, amelyek egyszerre számolnak be empirikus kutatásról, és illesztik be az eredményeket a napjainkig vivő politikatörténetbe. Ezért vettük kézbe Hunyady György új könyvét, átlapozva az amúgy izgalmas empiriát, de elmerülve a tudományos háttérben (rendszerattitűdök) és/vagy az eredményekből levonható politikai következtetésekben.

A törekvés, hogy a pszichológia beleszóljon a társadalomkutatásba, nem újszerű, sokan kísérleteztek vele. Ez természetesnek tűnik, hiszen mindkettő „ember-tudomány” (humán tudomány). Mégsem természetes, hogy ismerjük eredetüket és szerepüket a tudományos életben és az akadémiai diszciplínák között. Az egyszerűség kedvéért mondjuk úgy, hogy a pszichológia az egyénnel foglalkozik, a

társadalomkutatás pedig a társadalommal, annak csoportjaival és tevékenységeivel. Úgy általánosságban „az ember” áll mindkét diszciplína érdeklődésében, de ha közelítünk és tanulmányozzuk őket, látható a kiindulások különbözősége, céljaikról és módszereikről már nem is szólva.

A hidat a kettő között már régen kitalálták. De a társadalompszichológia (tömeglélektan) ahelyett, hogy pusztán csak közvetített volna pszichológia és társadalomkutatás (szociológia, szociálanropológia) között, a 20. század folyamán önálló tudománnyá vált, önálló problémákkal, önálló szemlélettel és önálló módszerekkel. Az akadémiai világban törvényszerű módon – a kutatók, tudósok, egyetemi emberek már csak ilyenek –, miközben az eredeti törekvést egyik fél sem adta föl: együttesen szólni hozzá a közösség, a társadalom problémáihoz.

Hunyady György – indíttatásánál, képzettségénél és pályafutásánál fogva – a hazai tudományosság legjellegzetesebb képviselője ebben a közvetítési kísérletben. Pszichológusi végzettségét ifjúkorában a történelem tanításában kamatoztatta (a tanárképzés ügye azóta is foglalkoztatja), a későbbi években rátalált az igazi, neki való tudományterületre, a szociálpszichológiára. Előző köteteiben a szociálpszichológus szemléletmódját próbálta ki a jogszociológiában, a közvélemény kutatásában, az oktatás kutatásában, a történeti kutatásokban. Kezében és szemléletmódjában a szociálpszichológia valóban egyfajta közvetítővé vált a társadalom és az egyén kutatásában.

A *Rendszerattitűdök* ezt a sokágú törekvést fogja össze, és eredményeit összegezi (különösen az elméleti fejezetek). Munkája különösen fölgyorsult és határozottabbá vált, amikor rátalált a „hiányzó láncszemre”, amelyet a nemzetközi szociálpszichológiai szakirodalom „rendszerattitűdnek” nevezett el. A rendszerattitűd „a társadalom makrorendszeréhez való személyes, csoportos vagy éppen társadalmi léptékű viszonyulás” (15.). A rendszerattitűd az egyén viszonya, de nem egyszerűen a másikkal, a közösséghez (a szociálpszichológia hagyományos mozgásterülete), hanem a nagyobb egészhez, a társadalomhoz. A rendszerattitűdök vizsgálata során a kutató az egyént keresi meg – de a társadalomhoz (annak részeihez, mozgásához, változásához, alakulásához) való viszonyulását kérdezi. Ilyenformán, bár az egyént vizsgálja, a szociálpszichológus a társadalomról kap képet.

A rendszerattitűdök vizsgálata azonban több is ennél. Az attitűdvizsgálatokkal a kutató a társadalom átalakulásának mélyrétegéről készít látéletet, és ezzel hozzájárul a változások előrejelzéséhez, az átalakulás „jövőkutatásához”.

A rendszerattitűdök kutatásának kezdeményezője, John Jost 1994-ben azt a korszakos fölfedezést tette, hogy a rendszerigazolás (system justification) attitűdje nemcsak a társadalmi középben elhelyezkedő csoportok jellegzetes viszonyulása, hanem az „alul lévőké” is (bármit jelentsen is az „alul lévőké” csoportja szociológiailag). Az ember természetesen mást várt volna: inkább azt, hogy

az elnyomottak, kiszolgáltatottak, margóra kerültek jellegzetes attitűdje a társadalommal való szembe fordulás. A rendszerigazolást kutatók azonban éppen az ellenkezőt mutatták ki: az „alul lévő” csoportok hajlamosságát arra, hogy értelmezzék, megértsék, és ezen keresztül el is fogadják a társadalom rájuk épülő és nehezedő hierarchiáját. Ez a megrendítő fölfedezés jelölte ki a társadalmi attitűdök vizsgálatának egyik végpontját, mert segített megmagyarázni, megérteni, sőt előre jelezni is a társadalmi változások hajtóerőit – ilyen volt például legutóbb Amerikában Donald Trump váratlan politikai sikere –, és motívumokat szolgáltatott a politikai mozgalmak vezetői, törekvéseik és jelszavaik alakításához.

Az embernek óhatatlanul eszébe jut, hogy mindez igaz lehet Amerikában – az „amerikai álom” országában, ahol minden tizenhét vállalkozásból tizenhat csődbe megy –, de nem föltétlenül igaz Kelet-Közép-Európában. A mindennapi tapasztalat inkább azt mutatja, hogy a társadalmi hierarchia aljára kerültek elutasítók és ellenségesek társadalmi rendszerükkel és átalakulásukkal szemben. Erre a tapasztalatra támaszkodva Hunyady a rendszerkritikus attitűdök vizsgálatát tűzi ki célul, mintegy kiegészítve a rendszerigazolás szociálpszichológiai vizsgálatát a rendszerkritika kutatásával. Ez könyvének legfontosabb újítása. „A fennálló rendszerhez való pozitív viszonyulás pszichológiáját szervesen egészítheti ki... annak elemzése, hogy az emberek milyen kritikai fenn tartásokkal és milyen változtatási szándékkal közelítenek a társadalmi status quohoz.” (15.)

A rendszerattitűdök vizsgálata – legyenek bár igazolók vagy kritikusak – ezzel a megalapozással empirikus kutatássá fordítható, ahogy a könyv be is mutatja. Az attitűdök vizsgálata régóta ismert pszichológiai eljárás, a szociálpszichológia széleskörűen alkalmazza. Hunyady György az attitűdkutatások révén kapcsolja össze a társadalomkutatást a pszichológiával. S bármi legyen is a véleményünk az attitűdvizsgálatokról (általában) és a pszichologizáló szociológiáról speciálisan, ezt a kísérletet méltányolnunk kell.

Aki tanulni vágyik, olvassa a könyv bevezető fejezetét; aki élvezetes történeti-politológiai olvasmányt szeretne, annak a záró fejezetet ajánlom. Aki viszont azért veszi kézbe a *Rendszerattitűdöket*, hogy elmélyüljön a kutatásban, és eltanulja annak személetmódját, annak mindenképp olvasnia kell az empirikus részt (nehéz olvasmány). Az empirikus vizsgálatok teszik ki a kötet fő részét.

Ha a szerző „magányos farkasként” kutat a bölcsészettudományokban megszokott módon, itt most „nagyipari vállalkozó” lesz a társadalomkutatók módján. Régebbi hallgatóival – sokan jelenleg is fiatalabb-idősebb kollégái az egyetemen és az Akadémián –, doktoranduszaival, szakdolgozóival együttműködve négy imponáló közvéleménykutatást folytatott a 2000-es évek második évtizedében (2010–2013). Korábbi hálózata, jártassága a közvéleménykutatásban, kapcsolatai és pozíciója (akadémiai tagság) nem lettek volna azonban elegendőek ekkora munka

végzésére, ha nem olyan segítőkkel, háttérrel és együttműködőkkel dolgozik, akiket csak az egyetemi munkában lehet megnyerni. Ez a könyv nem utolsósorban egy imponáló empirikus kutatás beszámolója is, amelyet a nem empirikus kutatók már-már hitetlenül szemlélhetnek.

Az attitűdvizsgálatok megbízhatóságát-megbízhatatlanságát a szakmai közvélemény ismeri. Különösen sok bírálója akad választások idején – legyen szó árucikkek választásáról vagy parlamenti választásokról. Kevésbé ismert az a rengeteg munka, amely egy-egy attitűdvizsgálathoz szükséges, hogy lehetőség szerint megalapozott és megbízható legyen. A könyv II. fejezete részletezően mutatja be a kérdések (itemek) kialakításának menetét, az alapul vett dokumentumokat és a földolgozás folyamatát. Elveszhetnénk az aprólékos leírásokban, ha a szerző nem magyarázná el – közérthetően, kerülve a szakzsargont –, hogy mit miért és hogyan csináltak. Ez fogyaszthatóvá teszi az empirikus fejezeteket, még akkor is, ha azt hisszük, a munka üzenete nélkülük is világossá válnék.

A III. fejezettől a könyv fokozódó olvasói izgalmat vált ki. Kit ne érdekelne a társadalmi közérzet – azaz az adott társadalmi helyzetre adott érzelmi válaszok (amúgy is nélkülözött kutatási terület) és annak változásai a vizsgált négy évben? A szubjektív jóllét (mint a társadalmi közérzet meghatározója)? A nemzeti identitás? A nemzetközi beágyazottság? A férfi és a női mentalitás különbségei? A IV. fejezet az értéktörekvésekről szól, azaz a célokról, amelyeket a rendszer adottságai között, társadalmi helyzetüktől függően a válaszadók maguk elé tűznek. És ez már átvezet a rendszer elfogadásától-elutasításától a változások előrejelzéséig.

Leginkább mégis az V. fejezet ragadott meg, amely a demokráciáról – pontosabban a demokráciával kapcsolatos, odasorolható – attitűdökről szól. A demokráciába vetett hit és annak igenlése statisztikailag is kimutathatóan erősebbnek bizonyult a megkérdezetteknek abban a csoportjában, amely a rendszer fő jellemzőjének a kontraszelekciót tartotta, ennek következtében a rendszer változásait borúlátóan szemlélte. A demokráciával szemben ekkor bekövetkező hatalomösszpontosítást azok igenelték, akik igenelték a rendszert, és bizalommal tekintettek a jövőjére. A „...kapcsolatos tételek elfogadásának-elutasításának áttekintésekor és rendszerezésekor szembeötlő, hogy azok tartalma... a demokráciába vetett hitről tanúskodik, többé-kevésbé ambivalens az ekkor [2010–2013] sorsdöntő kérdéskörrel, a hatalomkoncentrációval kapcsolatban, és értelemszerűen elutasítja az egyenlőség alapnormáját sértő diszkriminációt” (411–412.).

Izgalmas kérdése a demokráciáról való fölfogás változásainak, ahogyan az eltérő nemű vagy/és életkorú válaszadók viszonyulnak hozzá. A férfiak általában jobban fogadták a vizsgált időszakban meginduló hatalomösszpontosítást, és inkább fogadták el azt, hogy a rendszer, amelyhez viszonyulniuk kell, hierarchikusan tagolt. A nőket kevésbé foglalkoztatta a hatalmi hierarchia, viszont erőteljesebben reagáltak a jogegyenlőségre. Az idősebbek fontosabbnak tar-

tották a hatalom koncentrálódását, bár az erőszak alkalmazásától határozottan elfordultak. A fiatalok a rendszerrel szemben kritikusabbak voltak, a jövővel kapcsolatban viszont nyitottabbak, mint az idősebbek. Az iskolázottabbaknak nagyobb fönntartásaik vannak a hatalom összpontosításával, jobban tolerálják viszont az egyenlőtlenségeket, mozgékonyabbnak látják a rendszert, amely körülveszi őket. A politikai pártok támogatói között is jellegzetes különbségek mutatkoznak a demokrácia felfogásában. A vizsgálat idején a Jobbik támogatói mutatkoztak a legradikálisabbnak az erő összpontosításában; az MSZP szimpatizánsai a demokrácia és az egyenlőség összefüggéseit értékelték leginkább (358–359.).

Mondhatnánk, hogy mindezt eddig is tudtuk, vagy legalább gyanítottuk. A társadalomkutatás gyakran torkollik evidenciák igazolásába. Ami mit sem von le az empirikus munka értékéből (és nehézségeinek elismeréséből), viszont megalapozza a következtetéseinket, amelyek e nélkül légből kapottak hatnak.

Mindezekkel együtt – és mindezek ellenére – mégis a befejező fejezet tetszett legjobban. Ebben Hunyady áttekinti az empirikus fejezetek tanulságait, sőt, túl is megy rajtuk. Mintha maga sem hinne egészen ezeknek a magyarázatában („Ennek [ti. A Fidesz győzelmének] megválaszolása empirikus adatainkon túlnő, jó, ha nem kerül ellentétbe velük” [421.]). Megkísérli saját – és mások – tapasztalatainak összehangolását a vizsgálati eredményekkel.

A magyarázat sokfelé ágazik. Egyrészt megjelenik abban a kiábrándultságban, amely a rendszerváltozást kis megszakítással követő baloldali kormányzásban, s annak kifáradásában, kudarcaiban, konfliktuskezelő képtelenségében gyökerезik. A 2010-es választási siker – amely a Fideszt kormányzásra (hatalomba) segítette – mellett az adatok végig kiábrándultságot, csalódottságot, elzárkózást és visszahúzódot mutattak. Miért tudott a Fidesz mindennek ellenére győzni? Minden jel szerint azért, mert a rendszerkritika a baloldalra is kiterjedt; a rendszerkritika a politizálás tevékenysége és a politikai osztály ellen fordult. Az adatok azt is mutatták, hogy egyes értékek – például a demokratikus kormányzásba vetett hit – folyamatosan többé-kevésbé erősek; csakhogy a szociális biztonságra törekvés még náluk is erősebb. S bár a megkérdezettek között a rendszerkritikus attitűd többségbe került, biztonságra törekvésük megelőzte a demokráciába vetett hitüket és a társadalmi igazságosság iránti vágyukat.

A Fidesz-győzelem másik okát Hunyady György egy új elit gyors fölemelkedésében látja, amely a gazdasági és politikai hatalmat gyorsan és pragmatikusan kapcsolta össze. Az a generáció, amely a Fidesz győzelme révén jutott a hatalomhoz, jól mérte föl a megváltozott viszonyokat, az érdekek érvényesítésének lehetőségeit, a nemzetközi konstellációkat, amelyek a tradicionális értékek tiszteletben tartása helyett az érdekek fenntartás nélküli érvényesítését követelte. Mindez a válaszadók (a választók) számára is előbb-utóbb tudatosává vált – inkább utóbb, mint előbb –, mégis inkább az új rendszer játékszabályainak elfogadására töre-

kedtek, mintsem a rendszerkritikából következő társadalmi-politikai vélemények gyakorlati megvalósítására.

A 2010-et követő évtized ráadásul egy gazdaságilag emelkedő évtizedet jelentett, amely a szűkebb és tágabb hatalmi csoportosulások kiépítésének és nemzetközi elfogadtatásának alkalmas ideje volt. Így a szociális biztonságra törekvés – amelynek föltételei az előző évtized végén meginogtak – úgy látszott, a Fidesz-kormányzás alatt eredményes lehet egyéni és közösségi szinten is. Így az egyéni és csoporttörekvések (szociális biztonság) mellett a NER („nemzeti együttműködési rendszer”) viszonylag gyorsan és igen hatásosan épülhetett ki.

A szerzőt a társadalmi-politikai főszínen zajló „konszolidáció” és a rendszerattitűdök mélyén zajló folyamatok ellentéte izgatja. És ő sem tud rá más választ, mint a kezdeti rendszerkritikus beállítódások fokozatos átfordulását a rendszer igazolásába: az egyre mélyebbre süllyedő társadalmi csoportok ragaszkodását ahhoz, hogy helyüket és mozgásszabadságukat az új rendszerben megtalálják. Ezzel a rendszerkritikát és a rendszer igazolását szembeállító kezdeti meggyőződés alulmarad a Jost által eredetileg kialakított rendszerigazoló attitűdök magyarázatával szemben. Íme, itt egy újabb példa egy más korból és más társadalomtörténeti kontextusból arra, hogy a rendszerigazolás szociálpszichológiai kényszer azoknak is, akiknek a helyzete megrendül az új társadalmi hierarchiában.

Hunyady sikeresen kapcsolja össze élettapasztalatait és történeti-politológiai tájékozottságát az empirikus eredményekkel. (Még egyértelműbben és olvasmányosabban a tiszteletére rendezett konferencia kötetének bevezetőjében, lásd: *A társadalmi változások indítékai és fékjei*, 2022.) De a zárófejezet nemcsak ezért tanulságos, hanem azért is, mert mindnyájunkat elgondolkodtat pszichológia és politika lehetséges kapcsolatairól. Ez a fejezet egyszerre áttekintés az elmúlt két évtizedről, kép a megtett útról, és tükre annak, hogyan lehet – az adatok mögé hatolva – ütköztetni az empiriát a valósággal.

Néha azért kételkedni kezdünk. Mint sokan ebben a szakmában – a nevelésszociológia, amit művelek, kistestvére a szociálpszichológiának –, hitetlenkedem az attitűdvizsgálatokban. Nem tudom, mekkora magyarázó és előrejelző erejük van a véleményeknek a tettek világában; mennyire kapcsolódik össze a megkérdezettek mostani véleménye és jövőbeni tevékenysége. Imponál a matematikai statisztika, mégis tudom, hogy a személyes találkozások, a helyszínen szerzett tapasztalatok és a narratívumok mekkora magyarázó erővel bírnak. Végül is azt látom, hogy az egyszerű – néha egyenesen primitív – politikai propaganda ilyen vizsgálatok nélkül is telibe tudja találni a választókat. Néha jobban, mint attitűd-jeikből kiolvasható lenne.

Végül pár szót a szervezetről, amely ezt a könyvet gondjába vette. A *Rendszerattitűdök* része a Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézete sorozatának. Méltán

hajt fejet egykori alapítója, a nyolcvanéves Hunyady György előtt. És köszönet az egyetem kiadójának, hogy gondozta a kiadványt, nem tartva tőle, hogy háttérbe szorul más országos (budapesti) kiadók mögött. A *Rendszerattitűdök* izgalmas vállalkozás – és ajánlott olvasmány minden társadalomkutatónak.

(Hunyady György: Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban (Pszichológiai kutatások és módszerek 2.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021, 472 o.)

Kozma Tamás

PhD, DSc, emeritus professzor
Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet